

KS. WOJCIECH ZAWADZKI* – WARSZAWA

STRATY W ZASOBACH KATOLICKICH KSIĄG METRYKALNYCH Z TERENU DIECEZJI WARMIŃSKIEJ PO 1945 ROKU

LOSSES IN THE RESOURCES OF CATHOLIC RECORD BOOKS IN THE DIOCESE OF WARMIA AFTER 1945

Abstract

During World War II, the Diocese of Warmia suffered significant personal and material losses. This article is an attempt to describe war losses in the resource of Warmian record books. The approximate number of record books in the Diocese of Warmia before 1945 and estimates of the books that have survived to the present day are presented. The search conducted covered state and church archives in Poland (Olsztyn, Elbląg, Gdańsk) and in Germany (Münster, Leipzig, Berlin). Many books previously remaining in the parish archives of the Diocese of Warmia and Elbląg were also included in the scope.

Keywords: East Prussia; West Prussia; Diocese of Warmia; war losses; record books

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W trakcie II wojny światowej diecezja warmińska poniosła znaczne straty personalne i materialne. Niniejszy artykuł stanowi próbę opisu strat wojennych w zasobie warmińskich ksiąg metrykalnych. Zaprezentowano przybliżoną liczbę metrykaliów w diecezji warmińskiej przed 1945 rokiem i szacunkowe

* Ks. Wojciech Zawadzki – prof. dr hab. historii, Instytut Historii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: w.zawadzki@uksw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2040-8727>

dane dotyczące ksiąg zachowanych do naszych czasów. Przeprowadzona kwerenda objęła archiwa państwowe i kościelne w Polsce (Olsztyn, Elbląg, Gdańsk) oraz w Niemczech (Münster, Lipsk, Berlin). Uwzględniono także wiele ksiąg pozostających dotąd w archiwach parafialnych diecezji warmińskiej i elbląskiej.

Słowa kluczowe: Prusy Wschodnie; Prusy Zachodnie; diecezja warmińska; straty wojenne; księgi metrykalne

Wstęp

Diecezja warmińska w trakcie prowadzonej od stycznia 1945 roku przez wojska radzieckie operacji wschodniopruskiej poniosła olbrzymie straty ludnościowe i materialne. W gruzach legło wiele miast i wsi, wraz z zabytkowymi świątyniami, ratuszami i kamienicami, a niektóre miejscowości, jak podbraniewska wieś Szalmia (Schalmey), zostały zrównane z ziemią. W gruzach leżał także nowoczesny gmach Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Braniewie, który oddano do użytku w 1932 roku. Równie dotkliwe były straty w szeregach warmińskiego duchowieństwa diecezjalnego. Bruno Schwark, kanonik warmińskiej kapituły katedralnej, w wydanej w 1958 roku książce pt. *Ihr Name lebt* podaje, że w chwili wkroczenia Rosjan na teren Prus Wschodnich większość młodych kapłanów warmińskich służyła w niemieckim wojsku i tylko nieliczni powrócili w rodzinne strony. Na frontach wojennych poległo 19 księży. Spośród pracujących na początku 1945 roku w diecezji warmińskiej duchownych katolickich 22 zostało zastrzelonych przez Rosjan, z 48 wywiezionych do Związku Radzieckiego zmarło 40 kapłanów, a 45 księży znalazło schronienie w głębi Niemiec. W sumie spośród 356 księży diecezji warmińskiej w trakcie II wojny światowej w różnych okolicznościach zginęło prawie 130 duchownych.

Równie dotkliwe straty personalne w 1945 roku poniosły zakony żeńskie na terenie diecezji warmińskiej, przede wszystkim siostry katarzynki i elżbietanki. W ostatnich miesiącach wojny i po jej zakończeniu śmierć poniosły 102 siostry katarzynki. Wiele z nich zostało brutalnie zamordowanych przez Rosjan, a okoliczności ich śmierci miały znamiona męczeństwa za wiarę.

Skalę strat ludnościowych, które w 1945 roku dotknęły Prusy Wschodnie i wpisany w nie teren diecezji warmińskiej, przedstawiają szacunkowe obliczenia sporządzone po wojnie przez niemieckie Ministerstwo ds. Wypędzonych (Bundesministerium für Vertriebene). Przed radziecką ofensywą Prusy Wschodnie liczyły 2,3 mln mieszkańców. Jesienią 1944 roku ewakuowano lub dobrowolnie opuściło ten teren 500 tys. Niemców. Drogą lądową od stycznia 1945 roku ewakuowano na Zachód 250 tys. osób, 450 tys. ewakuowano przez zamarznięty Zalew Wiślany w okolice Gdańska i na Pomorze, 200 tys. przez Mierzeję Wiślaną, 450 tys. przetransportowano do Niemiec drogą morską z Piławy, a 500 tys. wschodniopruskich cywilów wpadło w rosyjskie ręce. Po zakończeniu działań wojennych pozostało na tym terenie zaledwie ok. 15% dawnych mieszkańców¹.

¹ B. Schwark, *Ihr Name lebt. Ermländische Priester in Leben, Leid und Tod*, Osnabrück 1958, s. 11; A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn

W trakcie działań wojennych i wskutek samowoli zajmujących teren diecezji warmińskiej żołnierzy Armii Czerwonej zniszczono wiele miast i wsi, szczególnie w północnej części tej diecezji. W 80% zburzono Braniewo, Gołdap, Nidzicę i Węgorzewo. Elbląskie Stare Miasto zniszczono w 95%, Nowe Miasto Elbląg w 100%, a Frombork w ok. 90%. W 60% zrujnowano Pisz, Iławę, Morąg, Ostródę i Szczytno. Całkowicie zniszczonych zostało na terenie diecezji warmińskiej 14 świątyń katolickich, zaś ok. 200 było poważnie uszkodzonych. W pierwszych powojennych latach konieczna była odbudowa i renowacja tych świątyń oraz przejście dla potrzeb religijnych ludności katolickiej ocalałych kościołów powojeńskich².

Obok zabytkowego wyposażenia warmińskich świątyń i kaplic w 1945 roku mocno ucierpiały także katolickie archiwa parafialne i Archiwum Diecezjalne we Fromborku (Diözesanarchiv zu Frauenburg, Bischöflich Ermländisches Diözesanarchiv). To ostatnie zostało formalnie utworzone w średniowieczu i przechowywało gromadzone od 1243 roku dokumenty kościelne. Szczęśliwa okazała się decyzja o zlokalizowaniu większości archiwaliów fromborskich w południowej wieży murów obronnych przy katedrze, gdyż wszystkie one przetrwały działania wojenne na Wzgórzu Katedralnym. Natomiast archiwum bieżące, obejmujące dokumenty z lat 1850-1945, złożone w pałacu Ferbera, zostało całkowicie spalone. Ogień strawił również liczącą niemal 45 tys. woluminów bibliotekę kapitulną. Ocalała znaczna część archiwaliów wywiezionych w 40 skrzyniach do Moskwy w 1945 roku. W 1957 roku większość dokumentów z tego zasobu powróciła do diecezji warmińskiej³.

1996, s. 15; S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997, s. 262-267; W. Zawadzki, *Historyczny i ideologiczny kontekst męczeństwa siostr św. Katarzyny na Warmii w 1945 roku*, „Studia Warmińskie”, 53 (2016) s. 357-390; tenże, *Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w Pomezaniu do 1945 roku*, w: *Vivat Pomezania. Księga Pamiątkowa dedykowana ks. prof. dr. hab. Janowi Wiśniewskiemu Dziejopisowi Pomezania w 40-lecie święceń kapłańskich i 65-lecie urodzin*, red. S. Ewertowski, M. Karczewski, M. Żmudziński, Olsztyn 2015, s. 199; tenże, *Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety na Warmii do 1945 roku*, w: *W służbie Bogu bogatemu w miłosierdzie w archidiecezji i metropolii warmińskiej. Księga Jubileuszowa Księdza Arcybiskupa dra Wojciecha Ziemby Metropolity Warmińskiego i Wielkiego Kanclerza Wydziału Teologii UWM z okazji 50-lecia święceń presbiteratu i 35-lecia sakry biskupiej*, red. K. Parzych-Blakiewicz, J. Pawlik, P. Rabczyński, M. Żmudziński, Olsztyn 2017, s. 480.

² Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, s. 138; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937-1956. Chryścijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 79-84, 127-130; J. Wojtkowski, *Świątynie ewangelickie przekazane katolikom na Warmii i Mazurach w latach 1972-1992*, Olsztyn 2002, passim; W. Zawadzki, *Życie religijne w Elblągu w latach 1945-1992*, w: *Historia Elbląga*, t. V, (1945-1975), część 2, *Spółczesność, kultura, wyznania i rozwój przestrzenny*, red. A. Groth, Gdańsk 2005, s. 165-170.

³ J. Wojtkowski, *Warmińskie Archiwa Diecezjalne*, „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne”, 4 (1948) s. 38-40; J. Obląg, *Dzieje diecezji warmińskiej w okresie dwudziestolecia (1945-1965)*, „Nasza Przeszłość”, 22 (1965) s. 183; W. Zawadzki, *Troska archiwum diecezjalnego o archiwa parafialne na przykładzie diecezji elbląskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 75 (2001) s. 170, 172-173; A. Kopiczko, *Archiwa kościelne na ziemiach zachodnich i północnych a badania*

Stan metrykaliów warmińskich przed 1939 rokiem

W 1933 roku powołano w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych III Rzeszy Urząd Rzeczoznawcy do Badań Rasowych (Sachverständiger für Rasenforschung), przemianowany w 1935 roku na Urząd Rzeszy do Badań Genealogicznych (Reichsstelle für Sippenforschung), a w 1940 roku przekształcony w instytucję państwową pod nazwą Urząd ds. Genealogii (Reichssippenamt). Jednym z podstawowych zadań tej instytucji było badanie aryjskiego pochodzenia członków partii narodowosocjalistycznej oraz urzędników państwowych III Rzeszy. Ponadto zabezpieczano i mikrofilmowano dawne księgi metrykalne i żydowskie akta stanu cywilnego. Anneliese Birch-Hirschfeld, kierowniczka Archiwum Diecezjalnego we Fromborku w latach 1933-1945, poinformowała 15 listopada 1937 roku proboszczów warmińskich, że w archiwum fromborskim zostanie utworzony specjalny dział obejmujący najstarsze księgi metrykalne. W archiwum księgi te miały być oprawione, odnowione i sfotografowane dla potrzeb Urzędu Rzeszy do Badań Genealogicznych. W tym samym piśmie Birch-Hirschfeld prosiła proboszczów warmińskich, aby do 1 grudnia 1937 roku dostarczyli do archiwum fromborskiego metrykalia doprowadzone do 1800 roku lub nieco wykraczające poza tę datę. Przejmowane metrykalia gromadzono w pałacu Ferbera, który – jak już wspomniano – spłonął w 1945 roku.

Po rozpoczęciu II wojny światowej władze niemieckie podjęły decyzję o przejmowaniu ksiąg metrykalnych z krajów bałtyckich, Europy Środkowo-Wschodniej i Południowego Tyrolu. Do 1942 roku część z tych ksiąg, w liczbie 16 tys. woluminów, zgromadzono w poznańskim kościele św. Marcina. We wrześniu 1944 roku zarekwirowano wszystkie katolickie księgi metrykalne przechowywane we Fromborku pochodzące z terenu diecezji gdańskiej, Prus Zachodnich i Kraju Warty, a także metrykalia należące do ewangelickiego Kościoła unijnego w Prusach Wschodnich. Przewieziono je najpierw do Reichssippenamt w Berlinie, a na początku 1945 roku w góry Kyffhäuser, na północ od Erfurtu. Po zakończeniu wojny księgi te powróciły jednak do Berlina i zostały ulokowane w Preußisches Geheimes Staatsarchiv w Berlinie-Dahlem (obecnie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz). W 1979 roku episkopat niemiecki przejął metrykalia z Berlina i złożył w Centralnym Archiwum Biskupim w Regensburgu (Bischöfliches Zentralarchiv). W 1989 roku episkopat Polski i Niemiec uzgodniły zwrot ksiąg do diecezji obejmujących parafie, do których należały do 1939 roku. Umowę podpisano dopiero 17 września 2001 roku w Warszawie. W czerwcu 2002 roku warmińskie księgi metrykalne znalazły się w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie⁴.

Współcześnie księgi metrykalne z parafii należących w 1945 roku do diecezji warmińskiej pozostają w zasobach archiwów lub bibliotek kościelnych i państwowych w Polsce i w Niemczech. W Polsce najwięcej metrykaliów warmińskich przechowuje Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (AAWO). Księgi metrykalne z tego terenu zgromadzone są także w Archiwum Diecezji Elbląskiej

regionalne, „Studia Elckie”, 19 (2017) nr 4, s. 421; tenże, *Losy archiwum archidiecezji warmińskiej uwarunkowane dwoma totalitaryzmami*, „Echa Przeszłości”, 20 (2019) cz. 2, s. 266, 271-272.

⁴ Kopiczko, *Losy archiwum archidiecezji warmińskiej uwarunkowane dwoma totalitaryzmami*, s. 265-271.

w Elblągu (ADEg)⁵, w Archiwum Diecezji Ełckiej w Ełku⁶, w Archiwum Państwowym w Gdańsku (APG)⁷ oraz w Archiwum Państwowym w Olsztynie (AOP)⁸. Niewielka liczba ksiąg pozostaje nadal w kilkunastu parafiach archidiecezji warmińskiej oraz diecezji elbląskiej i ełckiej⁹. Warmińskie księgi metrykalne w Niemczech przechowuje zaś Bischöfliches Zentralarchiv w Regensburgu (BZAR)¹⁰, Archiv des Katholischen Militärbischofs w Berlinie (AKMB)¹¹ oraz Historischer Verein für Ermland w Münster. Należy też odnotować, że Sächsisches Staatsarchiv w Lipsku dysponuje oryginalnymi przedwojennymi księgami metrykalnymi z parafii diecezji warmińskiej oraz mikrofilmami ksiąg z tego terenu, sporządzonymi przed 1945 rokiem na polecenie niemieckiego Urzędu ds. Genealogii. W Martin-Opitz-Bibliothek w Herne udostępniane są mikrofilmy ksiąg warmińskich wykonane po zakończeniu II wojny światowej przez mormonów.

Straty wojenne metrykaliów diecezji warmińskiej

Duże rozproszenie ksiąg metrykalnych z terenu przedwojennej diecezji warmińskiej sprawia, że niezmiernie trudno jest dokładnie ustalić liczbę zachowanych ksiąg i skalę zniszczeń powstałą w zasobie z powodu II wojny światowej. Kolejną istotną trudność stanowi dokładne ustalenie liczby ksiąg metrykalnych diecezji warmińskiej przed 1945 rokiem, którą moglibyśmy konfrontować z liczbą ksiąg współcześnie zachowanych. Niewątpliwie przydatny w tym względzie jest katalog metrykaliów opublikowany przez ks. Józefa Kolberga w 1916 roku¹², ale nie obejmuje on ksiąg z przełomu XIX i XX wieku. Nie wiemy też, ile ksiąg warmińscy proboszczowie zdolali ukryć przed niemieckim Urzędem ds. Genealogii i dyrektorką Archiwum Diecezjalnego we Fromborku, a wiadomo, że taka

⁵ Archiwum Diecezji Elbląskiej przechowuje księgi metrykalne z dawnych parafii diecezji warmińskiej, które w 1992 roku włączono do nowo utworzonej diecezji elbląskiej, czyli z terenu Żuław Elbląskich i Powiśla oraz Malborka, Elbląga, Iławy, Pasłęka, Susza, Tolkmicka i Pogrodzia.

⁶ W Archiwum Diecezjalnym w Ełku znajduje się sześć ksiąg sprzed 1945 roku, w tym pięć woluminów z Giżycka i jeden z Ełku.

⁷ W Archiwum Państwowym w Gdańsku znalazły się metrykalia z siedmiu parafii diecezji warmińskiej, które pozostawały w granicach Prus Zachodnich, tj. Dzierżgoń, Fiszewo, Jasna, Królewko, Krzyżanowo, Zwierzno i Żuławka Sztumska.

⁸ W Archiwum Państwowym w Olsztynie przechowywane są metrykalia z Barczewa i Ostródy.

⁹ Metrykalia sprzed 1945 roku przechowuje 16 parafii archidiecezji warmińskiej (Bażyny, Gietrzwałd, Marwałd, Lesiny Wielkie, Lubomino, Nidzica, Olsztyn św. Jakuba, Olsztyn Chrystusa Króla, Orzechowo k. Dobrego Miasta, Orzechowo k. Olsztynka, Stanclewo, Święta Lipka, Wrzesina), diecezji elbląskiej (Postolin, Susz) i ełckiej (Ełk św. Wojciecha).

¹⁰ W Bischöfliches Zentralarchiv w Regensburgu pozostały metrykalia z parafii diecezji warmińskiej, które obecnie znajdują się na terenie Obwodu Kaliningradzkiego w Rosji, tj. Gumbiny, Królewiec, Piława, Schillgallen i Tylża.

¹¹ W archiwum berlińskim znalazły się wyłącznie metrykalia duszpasterstwa wojskowego prowadzonego na terenie diecezji warmińskiej do zakończenia II wojny światowej.

¹² J. Kolberg, *Die Kirchenbücher des Bistums Ermland*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 19 (1916) s. 513-533.

praktyka była stosowana przez kapłanów warmińskich¹³. Nigdy nie dowiemy się, ile z tych ksiąg zostało bezpowrotnie zniszczonych w trakcie działań wojennych w parafiach diecezji warmińskiej. Istotne jest także określenie metodologii liczenia warmińskich metrykaliów, bo zachowały się oryginały, duplikaty oraz registry ksiąg. Zdecydowano jednak o uwzględnieniu w niniejszym opracowaniu wszystkich wymienionych ksiąg, choć zasada ta jest niewątpliwie dyskusyjna.

Wymienione powyżej trudności i uwarunkowania sprawiły, że przedstawione w niniejszym opracowaniu obliczenia mają charakter szacunkowy.

Od momentu erygowania diecezji warmińskiej w 1243 roku jej granice i liczba parafii kilkakrotnie się zmieniały. Pierwsze duże zmiany w przebiegu granicy diecezji warmińskiej nastąpiły po sekularyzacji w 1525 roku zakonu krzyżackiego i utworzeniu luterkańskich Prus Książęcych. Kolejne zmiany wprowadziła w 1821 roku papieska bulla *De salute animarum*, powiększająca teren diecezji o prawobrzeżne Żuławy i Powiśle, a następnie bulla *Universa Christi fidelium cura*, która w 1925 roku ustanawiała diecezję gdańską. Poza tymi dużymi i zasadniczymi zmianami granic i sieci parafialnej diecezji warmińskiej było jeszcze kilka innych korekt. Ostatecznie do końca II wojny światowej istniało w tej diecezji 195 parafii, włączonych do 20 dekanatów (dekanat kłajpedzki należał do Wolnej Pralatury w Kłajpedzie¹⁴). Diecezja ta obejmowała rozległy teren, graniczący na południu z Mazowszem, na północy sięgający Bałtyku, Zalewu Wiślanego i rzeki Niemen, na zachodzie z granicą na Wiśle, a na wschodzie obejmujący Mazury i wschodnią Sambię¹⁵.

W wyniku przeprowadzonej kwerendy ustalono, że zachowały się księgi metrykalne ze 142 parafii w 137 miejscowościach przedwojennej diecezji warmińskiej. Oznacza to, że nie zachowały się metrykalia z 53 parafii pozostających do 1945 roku w granicach diecezji warmińskiej, czyli z ok. 37% tych parafii. Są to dwie parafie dekanatu biskupieckiego (Warpuny, Węgoj), siedem braniewskiego (Nowe Miasto Braniewo, wikariat lokalny Świętego Krzyża, Chruściel, Ludwigsort, Młynary, rektorat Nowa Pasłęka, Pierzchały), trzy dobromiejskiego (Jesionowo, Piotraszewo, Rogiedle), jedna elbląskiego (św. Wojciecha w Elblągu), jedna jeziorańskiego (Frączki), pięć lidzbarskiego (Świętego Krzyża w Lidzbarku-Pilniku, Iławka Pruska,

¹³ Kopiczko, *Losy archiwum archidiecezji warmińskiej uwarunkowane dwoma totalitaryzmami*, s. 270.

¹⁴ W 1926 roku diecezja warmińska utraciła Kłajpedę z czterema parafiami (Pojęgi, Robkojen, Szyłokarczma, Wischwill) na rzecz litewskiej diecezji Telsze. Po aneksji tego terenu przez III Rzeszę odzyskała je w 1939 roku jako wolną pralaturę. W 1932 roku w dekanacie kłajpedzkim powstała piąta parafia, Pojęgi (Pogegen). Por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 27.

¹⁵ Zmiany granic i liczby parafii diecezji warmińskiej obszernie omawia Andrzej Kopiczko. Por. *Personalschematismus der Diözese Ermland und der Freien Prälatur Memel*, Stand vom Mai 1944, herausgegeben und vervielfältigt von Bischöflichen Ermländischen Generalvikariat in Frauenburg, s. 4-13; A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243-1992)*, Olsztyn 1991, s. 98-102; A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*, Olsztyn 1993, s. 162-181; tenże, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, s. 15-32; tenże, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. XII, red. J. Walkusz, Lublin 2013, s. 65-73.

Jarandowo, Runowo, Sułowo), sześć mazurskiego I (Szczytno, Dźwierzuty, Klon, Opaleniec, Pasym, Wielbark), cztery mazurskiego II (Orzysz, Pisz, Prawdżiska, Węgorzewo), dwie olsztyńskiego (Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie, Kawkowo), jedna orneckiego (Mingajny), jedna pieniądzeńskiego (Cynty), cztery pomeziańskiego (Dąbrówno, Morąg, Turowo, Zalewo), pięć reszelskiego (Korsze, Paluzy, Ryn Reszelski, Sątopy, Unikowo), siedem sambijskiego (Mariacki w Królewcu, Cranż, Frydłąd, Labiawa, Neuhausen-Tiergarten, Piława, Tapiawa), trzy tylżyckiego (Bildersweitschen, Dobrowolsk, Ragneta) i jedna udzielnej prałatury kłajpedzkiej (Robkojen)¹⁶.

Zaledwie z trzech dekanatów diecezji warmińskiej: barczewskiego, dzierzgońskiego i malborskiego zachowały się metrykalia ze wszystkich parafii. Natomiast z siedmiu parafii dekanatu mazurskiego I księgi metrykalne zachowała tylko parafia Lesiny Wielkie.

Największe zespoły warmińskich metrykaliów znajdują się w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie oraz Archiwum Diecezji Elbląskiej w Elblągu. Archiwa te przechowują księgi przekazane z Niemiec stronie polskiej w 2002 roku oraz księgi przejęte po 1945 roku z parafii obu diecezji. Warto też odnotować, że wyłącznie w archiwach na terenie Niemiec zachowały się księgi metrykalne z parafii: Gąbin, Gołdap, Kętrzyn, Kłajpeda, Łąjsy, Olsztynek, Piława, Piotrowiec, Radostowo, Radziejewo, Święta Siekierka i Wystruć.

Stan metrykaliów warmińskich po 1945 roku

Do współczesności zachowało się 1359 warmińskich ksiąg metrykalnych sprzed 1945 roku, w 1167 woluminach. Najwięcej metrykaliów przetrwało dla parafii: Barczewo (36 ksiąg w 36 woluminach), Braniewo (37 ksiąg w 37 woluminach), Dzierzgoń (33 księgi w 18 woluminach), św. Mikołaja w Elblągu (31 ksiąg w 28 woluminach), Orneta (31 ksiąg w 31 woluminach) i Sztum (39 ksiąg w 30 woluminach). Znaczący zbiór zachował się też dla trzech parafii królewieckich (56 ksiąg w 47 woluminach). Zaledwie po jednej księdze metrykalnej ocalało dla parafii w Chwałęcinie, Giławach, Glaznotach, Miłakowie, Nidzicy, Orzechowie k. Olsztyńska, Prositach i Radostowie.

Wśród warmińskich ksiąg metrykalnych sprzed 1945 roku szczególnie charakter mają metrykalia prowadzone przez niemieckich duszpasterzy wojskowych. Jak już wspomniano, współcześnie księgi te przechowywane są w berlińskim Archiv des Katholischen Militärbischofs. Metrykalia niemieckiego duszpasterstwa wojskowego zachowały się dla Braniewa (chrzty, śluby i zgony 1935-1939), Elbląga (chrzty 1851-1874, śluby 1852-1880, zgony 1837-1881), Gąbina (chrzty 1895-1940, śluby 1895-1944, zgony 1896-1943), Gołdapi (chrzty 1895-1918, śluby 1901-1917, zgony 1894-1912), Kętrzyna (chrzty 1938-1939, śluby i zgony 1920-1938), Kłajpedy (chrzty 1869-1914, śluby 1869-1879, zgony 1869-1919), Królewca (chrzty 1868-1939, śluby 1868-1939, zgony 1868-1939), Mrągowa (chrzty 1936-1938, śluby 1935-1938, zgony 1937-1938), Olsztyna (chrzty 1893-1939, śluby 1893-1925,

¹⁶ Zachowały się księgi z trzech parafii w Królewcu (św. Jana Chrzciciela, Świętej Rodziny, św. Wojciecha) oraz trzech w Olsztynie (św. Jakuba, św. Józefa i wikariatu lokalnego Chrystusa Króla).

zgony 1893-1920), Ostródy (śluby 1915-1944, zgony 1914-1945), Prabut (chrzty, śluby, zgony 1868-1915), Świętej Siekierki (chrzty i śluby 1937-1938, zgony 1938-1939), Tylży (chrzty 1885-1936, śluby 1886-1936, zgony 1887-1924) i Wystruci (chrzty 1855-1942, śluby 1873-1942, zgony 1871-1942). Należy odnotować, że w dwóch księgach metrykalnych parafii św. Katarzyny w Braniewie w latach 1834-1874 odnotowano chrzty dzieci żołnierzy oraz zgony żołnierzy, a w jednej księdze zapisano śluby wojskowych z lat 1838-1873. Współcześnie te trzy księgi znajdują się w zasobach Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie.

Stan zachowania po 1945 roku ksiąg metrykalnych z terenu diecezji warmińskiej należy porównać z jedynym przedwojennym katalogiem warmińskich metrykaliów opublikowanym w 1916 roku przez ks. Józefa Kolberga.

Kolberg w swoim artykule i katalogu uwzględnił 176 istniejących w 1916 roku parafii, przyporządkowanych do 16 dekanatów ówczesnej diecezji warmińskiej. Odnotował także wydane na przełomie XIX i XX wieku opracowania dotyczące metrykaliów wszystkich parafii zachodniopruskich i ewangelickich parafii wschodniopruskich oraz brak takich publikacji dla diecezji warmińskiej, mimo że zarząd Warmińskiego Towarzystwa Historycznego (Historischer Verein für Ermland) postulował prace nad taką edycją już w 1910 roku. Józef Kolberg zaznaczył, że wykazując zachowane księgi metrykalne parafii zachodniej części diecezji warmińskiej, korzystał z opublikowanego w 1908 roku opracowania Maxa Bära pt. *Die Kirchenbücher der Provinz Westpreussen*. Przyznał też, że z powodu trwającej I wojny światowej nie odnotował w swoim katalogu wielu ksiąg metrykalnych przechowywanych w parafiach wojskowych¹⁷.

Katalog metrykaliów warmińskich autorstwa Józefa Kolberga nie posiada pogłębionej analizy statystycznej, informacji o miejscach przechowywania ksiąg czy stanu ich zachowania. Autor notował natomiast dokładnie język, w jakim dokonywano wpisów (łacina, język niemiecki, sporadycznie język polski), informacje o duplikatach, wykazy konwertytów czy ważne informacje historyczne dotyczące poszczególnych parafii. Bardzo cenne są uwagi Józefa Kolberga dotyczące najstarszych zachowanych warmińskich ksiąg metrykalnych. Podał on, iż do początku XX wieku zachowało się 28 warmińskich ksiąg metrykalnych pochodzących z XVI wieku. Najstarsze księgi, rozpoczynające się wpisami z 1565 roku, pochodziły z Sątóp, Błudowa i Braniewa (śluby). Księgi metrykalne zaprowadzone

¹⁷ M. Bär, *Die Kirchenbücher der Provinz Westpreussen*, „Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen”, Heft 13, Danzig 1908; E. Machholz, *Die Kirchenbücher in den Diözesen Mohrungen, Neidenburg, Ortelsburg, Osterode und Hohenstein, Pr. Holland sowie Saalfeld*, „Oberländische Geschichtsblätter”, Heft 7 (1905) s. 177-189; tenże, *Die Kirchenbücher in den Kreisen Heydekrug, Labiau, lit. Niederung, Memel, Stallupönen und Tilsit*, „Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft”, 29 (1902); tenże, *Die Kirchenbücher in den Kreisen Darkehmen, Friedland, Gerdauen, Goldap, Gumbinnen, Insterburg Pillkallen, Ragnit, Wehlau*, Festschrift z. 25 jähr. Jubiläum der Altertumsgeschichte Insterburg, 1880-1905; tenże, *Die Kirchenbücher in den ostpreussischen Diözesen Allenstein, Braunsberg, Pr. Eylau, Fischhausen, Heiligenbeil, Königsberg-Stadt, Königsberg-Land 1, ... 2, Königsberg – deutsch – reformierte Inspektion, Rastenburg und bei der franz. – ref. Gemeinde zu Königsberg i. Pr.*, „Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde”, Jg. 34, Heft 1 (1906); Kolberg, *Die Kirchenbücher des Bistums Ermland*, s. 513-533.

w 1567 roku posiadały parafie w Braniewie (chrzty i śluby), Ignalinie, Błudowie, Długoborze, Piotraszewie (śluby), Bieniewie i Lidzbarku Warmińskim. Piotraszewo koło Lidzbarka Warmińskiego zachowało księgę (chrzty) rozpoczętą w 1568 roku, a księgę z 1569 roku miały parafie w Orzechowie, Bieniewie i Ornecie. Z parafii w Szalmy, Brąswaldzie, Nowym Kawkowie, Rogózu, Ornecie, Tolkowcu i Reszlu zachowały się księgi z lat 70. XVI wieku, z lat 80. XVI wieku istniały księgi z Nowego Kawkowa i Lidzbarka Warmińskiego, zaś z lat 90. XVI wieku metrykalia z Tolkowca i Bisztynka¹⁸.

Z 28 XVI-wiecznych warmińskich ksiąg metrykalnych wykazanych przez Józefa Kolberga zachowało się do współczesności 25 ksiąg. Po II wojnie światowej zaginęły dwie księgi z Sątop (chrzty i zgony), dwie księgi z Nowego Kawkowa (chrzty i zgony) oraz jedna księga z Bisztynka (chrzty). Zachowane XVI-wieczne księgi metrykalne przechowywane są obecnie w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie oraz w siedzibie Historischer Verein für Ermland w Münster.

Katalog metrykaliów opracowany w 1916 roku przez Józefa Kolberga posiada dwa istotne braki. Po pierwsze, nie można na jego podstawie ustalić ani liczby ksiąg metrykalnych i liczby woluminów dla poszczególnych parafii, ani zbiorczo dla wszystkich parafii diecezji warmińskiej. Autor katalogu podaje zazwyczaj datę początkową zaprowadzenia metrykaliów w konkretnej parafii, nie wymienia liczby istniejących ksiąg i woluminów, a opis stanu zachowania ksiąg kończy bardzo często na połowie XIX wieku. Dla bardzo wielu parafii warmińskich nie znajdziemy żadnych informacji o metrykaliach prowadzonych od drugiej połowy XIX wieku, bo księgi te na początku XX wieku z reguły przechowywane były nadal w kancelariach parafialnych. Kolberg z powodu trwającej I wojny światowej nie mógł uzyskać pełnych i aktualnych informacji od proboszczów, o czym sam wspomina, dlatego do przygotowania katalogu korzystał z metrykaliów zgromadzonych we Fromborku oraz przypuszczalnie z protokołów wizytacyjnych parafii warmińskich. Za posługiwaniem się tym ostatnim źródłem archiwalnym może przemawiać dokładne informowanie o języku, w którym spisywano księgi metrykalne, co odnotowywano właśnie w protokołach wizytacyjnych¹⁹.

Po drugie, Józef Kolberg z nieznanych nam powodów nie wykazał wielu warmińskich ksiąg metrykalnych z XVII i XVIII wieku, które dotrwały do współczesności, a więc istniały także w momencie publikacji katalogu. Trudno w tym przypadku mówić o przeoczeniu, pominięto bowiem kilkadziesiąt metrykaliów z aż 19 parafii diecezji warmińskiej. Uwaga ta dotyczy następujących parafii i ksiąg:

- Barczewo (Wartenburg): chrzty 1615-1658, zgony 1765-1785;
- Bieniewo (Benern): zgony 1706-1724, 1724-1782, 1783-1846, 1847-1849, 1847-1871, 1872-1891;
- Butryny (Wuttrienen): śluby 1685-1765, zgony 1728-1763;
- Cerkiewnik (Münsterberg): śluby 1713-1716, 1720-1736, 1739-1776, zgony 1684-1716, 1720-1776;

¹⁸ Kolberg, *Die Kirchenbücher des Bistums Ermland*, s. 515.

¹⁹ Tamże, s. 514.

- Elbląg (Elbing), par. św. Mikołaja: chrzty 1642-1679, 1680-1715, 1716-1739, 1740-1763, śluby 1662-1664, 1668-1701, 1702-1715, 1716-1739, 1740-1766, zgony 1692-1698, 1701-1740, 1740-1766;
- Fiszewo (Fischau): chrzty 1731-1792, śluby 1739-1792, zgony 1719-1764, 1764-1822, 1820-1848;
- Henrykowo (Heinrikau): chrzty 1727-1789, zgony 1681-1831;
- Kiwity (Kiwitten): śluby 1675-1683;
- Krekole (Krekollen): chrzty 1733-1749;
- Kwiecewo (Queetz): zgony 1683-1751, 1751-1818;
- Łajsy (Layss): zgony 1684-1798;
- Opin (Open): zgony 1697-1798;
- Orzechowo (Nossberg): chrzty 1615-1648, 1668-1671, 1670-1822, 1823-1846, 1847-1860, 1860-1881;
- Postolin (Pestlin): chrzty 1679-1726, śluby 1679-1726, zgony 1696-1704, 1724-1725;
- Ramsowo (Gross Ramsau): zgony 1737-1804;
- Reszel (Rössel): chrzty 1603-1653, zgony 1699-1734;
- Stary Targ (Altmark): chrzty 1752-1770, 1779-1806, zgony 1763-1777;
- Święta Lipka (Heiligelinde): chrzty 1636-1676, śluby 1636-1774, zgony 1755-1790, 1796-1829;
- Tychnowy (Tiefenau): śluby 1709-1808, zgony 1732-1799.

Z przedstawionych powyżej powodów katalog Józefa Kolberga nie może być rzetelnym i miarodajnym źródłem do poznania strat w zasobie metrykaliów warmińskich po II wojnie światowej. Posiada on jednak jeden bardzo istotny walor. Kolberg odnotował w nim początkowe daty zaprowadzenia metrykaliów w poszczególnych parafiach lub w nielicznych wypadkach nawet konkretne roczniki ksiąg, które nie przetrwały II wojny światowej. Na tej podstawie, w konfrontacji z bieżącymi katalogami, możliwe jest opracowanie wykazu pewnych, choć niepełnych strat w zasobie ksiąg metrykalnych z terenu diecezji warmińskiej po 1945 roku (por. tab. 1). Wciąż jednak są to obliczenia szacunkowe, pokazujące raczej najniższe wartości strat niż stan faktyczny, którego zapewne nigdy nie będziemy w stanie rzetelnie i wyczerpująco udokumentować.

Tabela 1. Metrykalia z terenu diecezji warmińskiej wykazane w katalogu Józefa Kolberga, zaginione po II wojnie światowej

Parafia	Księgi chrztów	Księgi ślubów	Księgi zmarłych
Barczewko (Alt Wartenburg)	1734-?	–	–
Bartąg (Gross Bertung)	1683-1842	1683-1842	1687-1802
	1842-?	1842-?	1842-?
Bażyń (Basien)	–	1868-?	1868-?

Parafia	Księgi chrztów	Księgi ślubów	Księgi zmarłych
Biesowo (Gross Bössau)	1700-?	–	1694-?
Biszynek (Bischofstein)	1668-1821	1594-1825	1681-1824
Brąswałd (Braunswalde)	1877-1883	1877-1883	–
Butryny (Wuttrienen)	1782-1845	1783-1845	1764-1845
	1845-?	1845-?	1845-?
Chruściel (Tiedmannsdorf)	1885-?	1885-?	1885-?
Dobre Miasto (Guttstadt)	–	–	1683-?
Dywity (Diwitten)	1722-1845	1683-1845	1683-1845
	1845-?	1845-?	1845-?
Elbląg (Elbing) św. Wojciecha	1885-?	1885-?	1885-?
Franknowo (Frankenau)	1725-?	–	1683-?
Gietrzwałd (Dietrichswalde)	1847-?	–	1847-?
Giławy (Gillau)	1898-1948	–	1898-1948
Glutowo (Glottau)	–	–	1684-?
Gryżliny (Grieslienen)	1681-1839	1680-1839	1682-1839
	1839-?	1839-?	1709-1715
	–	–	1715-1839
	–	–	1839-?
Ignalin (Reimerswalde)	–	–	1621-1681
Jasna (Lichtfelde)	1701-?	1701-?	1701-?
Jesionowo (Eschenau)	1894-?	1894-?	1894-?
Jeziorany (Seeburg)	1625-?	1692-?	1684-?
Jonkowo (Jonkendorf)	1683-1845	1682-1845	1698-1845
	–	1845-?	1845-?
Klebark Wielki (Gross Kleeberg)	1713-?	1754-?	1754-?

Parafia	Księgi chrztów	Księgi ślubów	Księgi zmarłych
Klewki (Klaukendorf)	1681-?	1686-?	1681-?
Kłajpeda (Memel)	1784-1828	1784-1828	1784-1828
Krasna Łąka (Schönwiese)	1712-?	1712-?	1745-?
Krzyżanowo (Notzendorf)	1696-1751	1696-1750	—
Lechowo (Lichtenau)	—	—	1712-1793
Leginy (Legienen)	1774-?	—	—
Lesiny Wielkie (Gross Leschienen)	1851-?	1851-?	1851-?
Lubomino (Arnsdorf)	1658-?	1789-?	1768-?
Miłakowo (Liebstadt)	—	1864-?	1866-?
Mingajny (Mighenen)	1677-?	1677-?	1677-?
Młynary (Mühlhausen)	1839-1859, 1859-?	1859-?	1859-?
Nowe Kawkowo (Neu-Kockendorf)	1573-1838	1582-1824	1806-?
Olsztyn (Allenstein)	św. Jakuba 1679-1841	św. Jakuba 1679-1841	św. Jakuba 1679-1841
	NSPJ 1908-?	NSPJ 1908-?	NSPJ 1908-?
Olsztynek (Hohenstein)	1883-?	1869-1878	1883-?
	—	1883-?	—
Opin (Open)	—	1885-?	1885-?
Osetnik (Wusen)	1713-?	1741-?	—
Paluzy (Plausen)	1716-?	1716-?	1678-?
Pieniężno (Mehlsack)	1627-?	—	—
Pierzchały (Pettelkau)	1893-?	1893-?	1893-?
Piotrowiec (Peterswalde)	—	—	1636-?
Pluty (Plauten)	1601-?	—	1683-?

Parafia	Księgi chrztów	Księgi ślubów	Księgi zmarłych
Prosimy (Prossitten)	1690-?	1690-?	1690-?
Radostowo (Freudenberg)	1672-?	1672-?	1683-?
Radziejewo (Sonnwalde)	1896-?	1896-?	1896-?
Ramsowo (Gross Ramsau)	1698-?	—	—
Sątopy (Santoppen)	1565-?	1565-?	1670-?
Sząbruk (Schönbrück)	1842-?	—	1690-1717
Szyłokarczma (Heydekrug, Szibben)	1862-?	1862-?	1862-?
Święta Siekierka (Heiligenbeil)	1867-?	1867-?	1867-?
Wapnik (Kalkstein)	—	1675-?	—
Wozławki (Wuslack)	1696-?	—	—
Wrzesina (Alt Schöneberg)	—	—	1794-1812
Wystruć (Insterburg)	1856-?	1861-?	1857-?
Zwierzno (Thiergart)	1688-1738	1692-1738	—
Żegoty (Siegfriedswalde)	1708-?	1708-?	1708-?

Źródło: J. Kolberg, *Die Kirchenbücher des Bistums Ermland*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 19 (1916) s. 516-533; Katalog zachowanych po II wojnie światowej metrykaliów z terenu diecezji warmińskiej opracowany na podstawie inwentarzy Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Diecezji Elbląskiej w Elblągu, Archiwum Państwowego w Gdańsku, Archiwum Państwowego w Olsztynie, Bischöfliches Zentralarchiv w Regensburgu, Archiv des Katholischen Militärbischofs w Berlinie i Historischer Verein für Ermland w Münster (w posiadaniu autora)

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Achremczyk Stanisław, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997.
- Bär Max, *Die Kirchenbücher der Provinz Westpreussen*, „Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen”, Heft 13, Danzig 1908.
- Józefczyk Mieczysław, *Elbląg i okolice 1937-1956. Chrześcijaństwo w tygłu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998.
- Kolberg Joseph, *Die Kirchenbücher des Bistums Ermland*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 19 (1916) s. 513-533.
- Kopiczko Andrzej, *Archiwa kościelne na ziemiach zachodnich i północnych a badania regionalne*, „Studia Elckie”, 19 (2017) nr 4, s. 419-432.
- Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004.
- Kopiczko Andrzej, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.
- Kopiczko Andrzej, *Losy archiwum archidiecezji warmińskiej uwarunkowane dwoma totalitaryzmami*, „Echa Przeszłości”, 20 (2019) cz. 2, s. 263-281.
- Kopiczko Andrzej, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. XII, red. J. Walkusz, Lublin 2013, s. 65-73.
- Kopiczko Andrzej, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*, Olsztyn 1993.
- Machholz Ernst, *Die Kirchenbücher in den Diözesen Mohrungen, Neidenburg, Ortelsburg, Osterode und Hohenstein*, Pr. Holland sowie Saalfeld, „Oberländische Geschichtsblätter”, Heft 7 (1905) s. 177-189.
- Machholz Ernst, *Die Kirchenbücher in den Kreisen Darkehmen, Friedland, Gerdauen, Goldap, Gumbinnen, Insterburg Pillkallen, Ragnit, Wehlau*, Festschrift z. 25 jähr. Jubiläum der Altertumsgegeschichte Insterburg, 1880-1905.
- Machholz Ernst, *Die Kirchenbücher in den Kreisen Heydekrug, Labiau, lit. Niederung, Memel, Stallupönen und Tilsit*, „Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft”, Heft 29 (1902).
- Machholz Ernst, *Die Kirchenbücher in den ostpreußischen Diözesen Allenstein, Braunsberg, Pr. Eylau, Fischhausen, Heiligenbeil, Königsberg-Stadt, Königsberg-Land 1, ... 2, Königsberg – deutsch – reformierte Inspektion, Rastenburg und bei der franz. – ref. Gemeinde zu Königsberg i. Pr.*, „Vierteljahrsschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde”, Jg. 34, Heft 1 (1906).
- Obląk Jan, *Dzieje diecezji warmińskiej w okresie dwudziestolecia (1945-1965)*, „Nasza Przeszłość”, 22 (1965) s. 183-261.
- Personalschematismus der Diözese Ermland und der Freien Prälatur Memel*, Stand vom Mai 1944, herausgegeben und vervielfältigt von Bischöflichen Ermländischen Generalvikariat in Frauenburg, s. 4-13.
- Schwark Bruno, *Ihr Name lebt. Ermländische Priester in Leben, Leid und Tod*, Osnabrück 1958.
- Szorc Alojzy, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243-1992)*, Olsztyn 1991.
- Wojtkowski Jacek, *Świątynie ewangelickie przekazane katolikom na Warmii i Mazurach w latach 1972-1992*, Olsztyn 2002.

- Wojtkowski Julian, *Warmińskie Archiwa Diecezjalne*, „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne”, 4 (1948) s. 38-44.
- Zawadzki Wojciech, *Historyczny i ideologiczny kontekst męczeństwa sióstr św. Katarzyny na Warmii w 1945 roku*, „Studia Warmińskie”, 53 (2016) s. 357-390.
- Zawadzki Wojciech, *Troska archiwum diecezjalnego o archiwa parafialne na przykładzie diecezji elbląskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 75 (2001) s. 169-177.
- Zawadzki Wojciech, *Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety na Warmii do 1945 roku*, w: *W służbie Bogu bogatemu w miłosierdzie w archidiecezji i metropolii warmińskiej. Księga Jubileuszowa Księdza Arcybiskupa dra Wojciecha Ziemby Metropolity Warmińskiego i Wielkiego Kanclerza Wydziału Teologii UWM z okazji 50-lecia święceń presbiteratu i 35-lecia sakry biskupiej*, red. K. Parzych-Blakiewicz, J. Pawlik, P. Rabczyński, M. Żmudziński, Olsztyn 2017, s. 477-491.
- Zawadzki Wojciech, *Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w Pomezaniu do 1945 roku*, w: *Vivat Pomesania. Księga Pamiątkowa dedykowana ks. prof. dr. hab. Janowi Wiśniewskiemu Dziejopisowi Pomezanii w 40-lecie święceń kapłańskich i 65-lecie urodzin*, red. S. Ewertowski, M. Karczewski, M. Żmudziński, Olsztyn 2015, s. 179-215.
- Zawadzki Wojciech, *Życie religijne w Elblągu w latach 1945-1992*, w: *Historia Elbląga*, t. V, (1945-1975), cz. 2, *Spółeczeństwo, kultura, wyznania i rozwój przestrzenny*, red. A. Groth, Gdańsk 2005, s. 165-170.